

ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ AL PAÍS VALENCIÀ

RAFAEL XAMBÓ

DEPARTAMENT DE SOCIOLOGIA I ANTROPOLOGIA SOCIAL
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Recepció: 20/04/2010; acceptació: 20/09/2010

RESUM

AQUEST ARTICLE TRACTA DE FIXAR ELS PRINCIPALS ELEMENTS QUANT A L'ESTRUCTURA QUE CONFIGURA EL SISTEMA VALENCIÀ DE MITJANS, DESCRIU I ATRIBUEIX SIGNIFICAT AL PROCÉS DE CONSTRUCCIÓ D'AQUEST SISTEMA. S'HI DESTACA LA DOMINACIÓ QUE EXERCEIX EL SISTEMA POLÍTIC QUE HA COMPORTAT TOT UN SEQUIT DE MALES PRÀCTIQUES INFORMATIVES, UNA FORTA DEPENDÈNCIA DELS GRANS GRUPS ESPANYOLS, NOTABLES INSUFICIÈNCIES CULTURALS I UN RETROCÉS IMPORTANT EN LA PRESÈNCIA DEL CATALÀ ALS MITJANS; TOT PLEGAT ES CONSIDEREN OBSTACLES AL DESPLEGAMENT D'UN SISTEMA COMUNICATIU DEMOCRÀTIC, VERAÇ I AL SERVEI DE LA CIUTADANIA.

PARAULES CLAU:

SISTEMA COMUNICATIU VALENCIÀ, ESTRUCTURA DE LA COMUNICACIÓ,
PREMSA, RÀDIO, TELEVISIÓ, PAÍS VALENCIÀ

INTRODUCCIÓ

El sistema comunicatiu valencià (SCV) té les primeres empremtes, quant a la seua configuració actual, en els successius intents de premsa democràtica durant els anys seixanta i setanta del segle xx, i els programes de ràdio en valencià¹ que aparegueren en aquells anys. En un context totalment dominat per l'autoritarisme franquista, la mitjana global del tiratge total de premsa, per a Espanya, se situava en 71,3 exemplars per cada mil habitants (IOP, 1964); una xifra que indica el subdesenvolupament del país quant a premsa i la inexistència de l'opinió pública característica dels règims democràtics. Quatre diaris, pertanyents a la cadena governamental Prensa del Movimiento —*Levante* (València), *Jornada* (València), *Información* (Alacant) i *Mediterráneo* (Castelló) —, i un diari de propietat privada, *Las Provincias*, l'únic diari que Franco no va tancar el 1939 en prendre Valèn-

cia, s'oferien al públic valencià, amb una marcada estructura provincial difusió territorial.

Els primers intents de premsa, alternativa a la grisor informativa i el control ferri del règim, esdevenen, així, la primera escaleta comunicativa en el llarg i inconclús procés de constitució d'un sistema comunicatiu democràtic, veraç i al servei de la ciutadania. Els diaris *Al Dia* (1966) i *Primera Pàgina* (1968-1972), i les revistes *Gorg* (1969-1972), *La Marina* (1973) i *Turia* (1964 fins avui), foren els principals exponents de les conflictives relacions amb les autoritats de l'època i significaren una renovació de les pràctiques periodístiques tenallades pel règim, tot i la pobresa de recursos tècnics i financers. En aquell desert informatiu, obriren el camí per als intents de més envergadura que arribarien amb la democràcia i constituïren la primera escola de periodisme allunyada del servilisme dominant (Xambó, 1995).

¹ Al llarg de l'article usem indistintament *valencià* i *atalà* per a referir-nos a la llengua catalana. Igualment farem amb les denominacions *castellà* i *espanyol* per a referir-nos a la llengua espanyola.

Al seu torn, cal destacar el paper que va tenir la premsa clandestina (Pérez Moragón, 1980) amb prop d'un centenar de publicacions. L'emergència d'aquesta premsa cal entendre-la en el context d'una forta dissociació entre la societat i la política oficial, entre el que passa i el que es conta a la premsa. A partir de l'any 1962, hi ha un creixement progressiu d'aquests mitjans que esdevenen espais d'informació, reflexió i formació política, i també d'agitació en la difusió de consignes contra el franquisme.

L'HERÈNCIA DEL FRANQUISME

La primera observació que cal apuntar és el fet que no hi va haver, al seu moment, una relació successiva entre democratització política i democratització als mitjans. Així, es varen mantenir intactes moltes esferes i funcions del sistema comunicatiu de la dictadura que, de fet, resultaven incompatibles amb la democràcia. La pròpia lògica de les condicions econòmiques i de les estructures de propietat dels mitjans s'imposaven sobre la lògica del procés democratitzador. En aquest sentit, les demandes de facilitat quant a l'accés als mitjans foren decebudes o traduïdes en exigències partidistes de privatització dels mitjans públics i, també, en un seguit de propostes en què es feia palesa la nova lògica mercantilista desreguladora, la qual ja era tema de debat a d'altres països europeus.

L'any 1976, l'Estat espanyol ja disposa d'unes infraestructures comunicatives molt superiors a les típiques dels països subdesenvolupats, les quals són paral·leles a les del mateix desenvolupament industrial, tot i que no al nivell dels principals països europeus. Convé assenyalar que el desenvolupament de la ràdio i de la televisió és superior al de la premsa escrita, la qual cosa té una gran importància quant al procés d'influència comunicativa que es desplega en aquell moment històric.

L'herència de la dictadura pel que fa a l'estructura del poder emissor, a grans trets, és com segueix²:

—Un sector privat amb una presència important en els mitjans premsa i ràdio, partidaris de la reforma, sense ruptura, cap a la democràcia.

—Una premsa i ràdio del Movimiento, poc competent i amb escassos recursos tècnics, conformista, no obstant, quant a la política reformista.

—Una televisió en règim de monopoli, amb una difusió que arribava a la quasi totalitat de la població (del 85 al 90 per cent), fidel a l'estratègia reformista del govern que nomenava els directius i sense cap control democràtic. Un instrument, per tant, d'allò més adient per al control del procés de reforma política.

—Una xarxa de RNE potent i que es movia en les mateixes coordenades que hem indicat per a la televisió.

—Una efervescència de revistes d'intencionalitat política, sovint de vida curta, de vegades emergides de la clandestinitat, les qual aparegueren al caliu dels diversos actors polítics que maldaven per fer-se un lloc davant les expectatives de democratització.

La mort del dictador no marca una frontera clara, un abans i un després, pel que fa als mitjans de comunicació. Caldria retrocedir en el temps per a fixar l'inici de la liberalització, quant a la premsa, en l'expansió econòmica dels anys seixanta que troba la seua expressió en la Llei Fraga de 1966. Cal destacar, per tant, els condicionants de caire socioeconòmic que fan que no hi haja una correspondència entre l'evolució de la premsa i les etapes polítiques de la transició democràtica. Les condicions polítiques, en aquest cas el canvi de les condicions, no són causa única i suficient per a modificar les estructures d'ús i les funcions dels mitjans de comunicació. Els factors econòmics i socioculturals que determinen els usos de la comunicació per part de la població no es van modificar amb el canvi polític.

Quant als emissors, l'Estat postfranquista va retenir a les seues mans un gran poder comuni-

² Per a la caracterització general d'aquest moment, herència de la dictadura i canvis en l'estructura comunicativa seguim Moragas, Miquel de: «Espais de comunicació: experiències i perspectives a Catalunya», Edicions 62, Barcelona, 1988. Pàgs. 49-54.

catiu. Tot i això, s'hi esdevenen canvis importants, juntament amb el manteniment de l'estructura comunicativa franquista, que podem resumir en els punts següents:

—Augment de la difusió de la premsa diària en el període de la malaltia i mort del dictador (últim trimestre del 75) i descens general quan s'inicia el canvi polític.

—Aparició del periòdic *El País* amb la intenció de constituir-se en diari d'àmbit estatal, posicionament de centreesquerra i defensa del sistema democràtic. La seua funció com a *intel·lectual col·lectiu*, tal com el va anomenar López Aranguren, farà que siga, durant el període, l'instrument més eficaç del neoregeneracionisme espanyol.

—Aparició de nous diaris de caràcter nacionalista: *Avui*, a Catalunya; *Deia* i *Egin*, al País Basc.

—Desaparició de les publicacions de l'oposició democràtica i crisi general de la premsa d'esqueres fins a la seua desaparició (*Cuadernos para el Diálogo*).

—Manteniment de la difusió de les revistes *del cor*. Aparició de la pornografia amb connotacions polítiques evidents. Èxit d'un model nou de setmanari erticopolític, *Interviú*.

—Disminució general de la difusió de les revistes d'informació general.

—Trànsit a un sistema liberal d'informació, mentre el govern que l'impulsa manté l'herència comunicativa de la dictadura (TVE, RNE, les emissores que formaran RCE, la premsa de l'Estat, l'agència EFE, etc.).

La difusió dels diaris valencians, que també creix en el període de la malaltia i mort del dictador —mitjana de 115.000 exemplars, per a l'any 75—, cau progressivament en els anys següents —arriba a un sòl de 103.000 exemplars l'any 81— i no es recuperarà fins al 1985 quan superarà els 120.000 exemplars. Les principals pèrdues en la difusió del 75 al 80 les experimenten *Levante*, el qual perd cinc mil exemplars, i *Las Provincias*, que, al seu torn,

en perd prop de tres mil. En ambdós casos, les pèrdues són en favor de la premsa de Madrid.

Paral·lelament, la difusió de la premsa forana obté taxes importants de mercat; prop de 50.000 exemplars diaris. La premsa de Madrid, sobretot el diari *El País*, concentra la major part de les vendes i és escassa la incidència de la premsa de Barcelona (6.000 exemplars l'any 79). Les causes cal trobar-les en les insuficiències de la premsa valenciana: les poques i dolentes pàgines dedicades a política nacional i internacional, sempre fetes a toc de teletip; l'absència de firmes de prestigi, generalment vetades, com era el cas de Joan Fuster i Vicent Ventura, entre d'altres; el seguiment descarat de les consignes governamentals (sempre atents als suggeriments dels governadors civils i a les consignes d'UCD); l'exclusió quasi sistemàtica de la cultura del País; i, en general, l'escassa qualitat informativa i la deficient imatge formal d'aquests productes periodístics.

En l'àmbit de la televisió, només hi ha una novetat important: les emissions diàries de mitja hora de l'informatiu *Aitana* (TVE), les quals prenen una volada professional i informativa desconeguda fins aleshores al País Valencià. És quan s'introdueix l'ús del valencià en la informació televisiva i, en els continguts, allò que contenen comença a reflectir els conflictes i els problemes de la realitat valenciana. Aquesta experiència que s'havia iniciat l'any 1974 comença a tenir problemes greus a partir del 77 quan la «batalla de València» s'intensificava. L'extrema dreta va passar a l'amenaça personal. La situació va arribar en un punt que es veieren obligats a retirar els títols de crèdit que apareixien al final de l'emissió per tal de no facilitar als agressors la identitat de les persones que feien el programa i evitar així que les amenaces arribaren a altres companys de la plantilla³. Especialment vergonyant fou la persecució que va patir Eduard Sancho, director d'*Aitana*. Al remat, la dreta va guanyar. A les portes del referèndum de la Constitució, 1978, Eduard Sancho fou cessat i retornat a Londres com a corresponsal de TVE.

³ *Valencia semanal*, núm. 22, 7 al 14 de maig de 1978, pàgs. 30-33.

La Delegació de Cultura, successora directa de l'antiga delegació del MIT, exerceix a partir d'aquell moment una tutela directa i contínua sobre la informació d'*Aitana*. L'orientació del programa canvia radicalment. Atracaments, incendis i successos en general omplen els continguts informatius amb les dosis pertinents de festes, esports i corregudes de bous. La problemàtica laboral i social del país desapareix i, per exemple, prop de 100.000 treballadors en vaga a Alacant no són notícia, ni les agressions de l'extrema dreta a militants d'esquerra. Quant a les notícies del Consell del País Valencià, era norma ometre el nom del president Josep Lluís Albinyana i no informar dels acords quan eren crítics amb el govern d'UCD. Això sí, s'informava puntualment dels comunicats que feien arribar els grups dretans GAV i URV. L'anunci de la manifestació d'aquests grups contra el Consell, per exemple, fou realitzat en l'estil arengador que caracteritzava el diari *Las Provincias*.

Mentrestant, compartir la cobertura del programa amb Múrcia i Albacete era la coartada perfecta per a evitar les emissions en català. Algunes persones cobraven sense treballar, mentre altres no cobraven res per una jornada completa de *meritori* i els corresponsals només cobraven per treball emès, cosa que feia que es limitaren a les informacions *segures*. Sorprenentment, es tornaven diners del pressupost a Madrid —cinc milions de l'any 79— mentre les instal·lacions eren absolutament insuficients⁴.

A la ràdio, on tot continuava també inalterat, una esclatxa s'obria l'any 1974 amb l'aparició del programa *De Dalt a Baix*. A *Ràdio Peninsular*, començava el primer programa íntegrament en valencià, amb cobertura sobre tot el País Valencià⁵ (Xambó, 1995). Amb uns continguts eminentment culturals, d'informació de llibres, actes culturals, novetats, entrevistes i una presència constant de la Nova Cançó, el programa que havia començat amb un quart d'hora al migdia es va fer de tres quarts d'hora. Com diu Toni Mestre que va treballar en el

programa quasi des del principi, «el que es va demostrar, només va eixir el valencià a les ones, és que calia una ràdio en valencià. Això va ser revolucionari». Concursos intel·ligents, llistes d'èxits de cançons en català i un centenar de cartes diàries dels oients contribuïren al fet que el programa esdevingués un símbol. Finalment, també a les portes del referèndum de la Constitució del 78, tal com havia passat a *Aitana*, aprofitant la integració de *Radio Peninsular* a RNE i atenent les enormes pressions dels sectors més reaccionaris de la ciutat de València, el programa desapareix.

EL CONFLICTE SOCIOPOLÍTIC (1976-1982) I LA CONFRONTACIÓ DELS MEDIA

El conflicte sociolingüístic valencià és el resultat d'un procés llarg i complex de castellanització idiomàtica que s'inicia amb la decadència del País Valencià a partir del segle XVI i que conduirà a una castellanització més intensa pel paper que hi van tenir l'església catòlica i l'aristocràcia i, en temps més pròxim, per l'escolarització generalitzada de la població i la quarta generació de mitjans de comunicació de masses (ràdio i cinema, fonamentalment, en un primer estadi, i, de manera més generalitzadora encara, amb la televisió), a més dels forts contingents d'immigració castellana no integrada culturalment, procés que anirà acompanyat per l'elaboració i difusió de discursos ideològics favorables a la substitució lingüística en la mesura que es titlla la pròpia llengua d'inadequada per a la producció cultural i l'adopció del castellà esdevé símbol d'estatus. El substrat castellanista-espanyolista d'aquests discursos ha quedat ben establert, com també el component provincialista d'un tal plantejament (Ninyoles, 1979). Els seus principals portaveus sorgiran de la burgesia valenciana. Seria llarg d'explicitar, ara i ací, la gènesi del sucursalisme de la burgesia valenciana i el comportament lingüístic procastellà que ha comportat, així com també l'espanyolisme dependent i l'anticatalanisme en què es fonamenta. El seus trets han estat

⁴ Equipo Zig-Zag: «De mal en peor», Valencia Semanal, núm. 74, 3 al 10 de juny de 1979, pàgs. 29-31.

⁵ Alguns petits programes es realitzaven a les ràdios privades amb una cobertura comarcal. Aquest es el cas del programa *Nosaltres els valencians* de Vicent Pitarch a Radio Popular de Vila-real, de Vicent Balaguer a la Ser de Dénia o de Lluís Miquel Campos a Alacant.

descrits i analitzats per la historiografia moderna i pels treballs de la sociolingüística (Fuster, 1962; Cucó, 1965 i 1971; Lluch, 1976; Martí, 1990; Ninyoles, 1969 i 1975).

Els orígens remots del conflicte civil entre valencians que es desencadena amb més intensitat durant el període de la transició política es troben en la secular *méfiance anticatalane* (Ninyoles, 1972). Amb aquest concepte hom designa l'admiració i el rebuig envers els catalans. Admiració per posseir unes suposades qualitats que els valencians envegen: esperit d'empresa, iniciativa, cohesió de grup, lleialtat comunitària, consciència cívica, fidelitat lingüística, etc. Rebuig per la formulació negativa d'aquestes mateixes qualitats: orgullosos, egoistes, interessats, exclusivistes, etc. És la por del canvi el que fomenta el prejudici. Així, podem entendre que les implicacions interclassistes d'aquest prejudici i les seues seqüeles localistes són «una màscara per al privilegi», un reflex defensiu que oculta el «conflicte central»: els problemes de l'estructura econòmica valenciana i les tensions socioculturals; en definitiva, el conflicte en les relacions socials.

Durant la transició política, es desfermarà una intensa lluita en què l'estatus que havien de tenir el valencià i el castellà, la diversitat de posicions quant al tipus i intensitat d'autonomia davant el centralisme imperant fins aleshores, s'emascararà, en el que es pot anomenar la reacció conservadora, de defensa del valencià entès com a no català, d'instal·lació en el regionalisme que permet mantenir l'*statu quo*, de reivindicació de les «tradicions» valencianes enfront dels «intents catalanitzants»; en suma, hi assistirem al paroxisme del «perill català». Mentre, des d'aquest sector, no s'hi fa cap retret al centralisme, sovint l'anticatalanisme s'expressa en castellà i no conté cap proposta en la línia d'impulsar l'ús social de la llengua. Diversos autors (Cucó, 1989; Burguera, 1991; Bello, 1988) han identificat el blaverisme (denominació que rep l'anticatalanisme a València) com una

reacció del bloc del poder tardofranquista per a adaptar-se al nou règim democràtic i conservar importants parcel·les de poder, tot instrumentalitzant sentiments, emocions i símbols d'identitat en un *totum revolutum* que tenia el suport de l'aparell de l'estat postfranquista⁶. Els sectors més susceptibles de ser mobilitzats per aquest discurs provenen de l'entorn faller i del que s'ha anomenat el franquisme sociològic, una base social que es nodreix fonamentalment de les classes mitjanes urbanes tradicionals, encara que la minoria dirigent se situa més amunt en l'estructura social i està formada per vells dirigents del franquisme local, individualitats de l'alta burgesia i uns pocs literats catòlics i conservadors.

De l'altre cantó, hi havia els nacionalistes i les esquerres, sorgits de la lluita antifranquista. El component racional i analític, reivindicatiu pel que fa a la recuperació cultural i lingüística valenciana, i utòpic esquerrà quant al futur del País, hi és predominant. La seua presència, amb més o menys influència s'estén arreu del País⁷. La reivindicació nacionalista es vinculava al futur democràtic i, progressivament, els partits de l'esquerra espanyola incorporaren a les seues reivindicacions alguns elements programàtics del jove nacionalisme valencià, tal com feren també les organitzacions del moviment obrer. Si les aspiracions democràtiques es condensaren en la demanda de llibertat i amnistia, la recuperació nacional era formulada en la reclamació d'estatut d'autonomia. Tanmateix, l'assumpció per part de l'esquerra espanyola d'alguns punts programàtics del nacionalisme era feble; producte, d'una banda, de la polarització dreta/esquerra que s'estava produint —per això seran ells els que congelaran el conflicte, pactaran amb la dreta i cediran en els símbols— i també de l'alta densitat irracional que exhibien els blavers; de l'altra, de la tradicional consideració del nacionalisme com a petit burgès i, sobretot, per l'adhesió majoritària al marc nacional espanyol. Si hi apa-

⁶ Ernest García ha considerat la formació del blaverisme una peculiar mixtura entre l'espanyolisme de l'extrema dreta i les tradicions localistes de la petita burgesia del cap i casal.

⁷ Aquest és un element diferenciador molt clar pel que fa al blaverisme que només apareix a la ciutat de València i àrea metropolitana. Només cal fer una anàlisi comparada de l'arrelament del blaverisme amb el mapa de la difusió a l'època del diari *Las Provincias*.

reixen del costat del nacionalisme, si assumeixen la reivindicació d'autonomia, a més dels lligams establerts sota la dictadura i la legitimitat democràtica del programa mínim del valencianisme, té molt a veure amb el fet de compartir elements d'una cultura política democràtica que permet el diàleg, la transacció i el consens.

La incomunicació entre els dos grans blocs en què s'escindeix, en més o menys mesura, l'opinió pública valenciana reforça la polarització d'ambdós, de manera que es produeix una intensa identificació entre dreta política i blaverisme d'un costat, i esquerra i nacionalisme de l'altre. L'esquematisme reductiu de la polarització que es produeix durant la «batalla de València» es troba relacionat amb un seguit de factors habituals en aquesta mena de conflictes, com ara el paper dels mitjans de comunicació que prioritzen la informació sobre els aspectes discursius i d'actuació més radicals del sector nacionalista esquerrà i no difonen els discursos més moderats i majoritaris dintre d'aquest bloc, alhora que minimitzen o justifiquen les accions violentes dels que consideren propis i n'exalcen la «valenciania»; la impossibilitat d'un dels blocs, fins i tot, de l'accés als mitjans i la manipulació ideològica del seu discurs; la dinàmica de reforç de la cohesió interna a cada grup en situació de conflicte que anul·la, redueix o ajorna la diversitat real; la impossibilitat d'establir ponts de diàleg per la radical diferència d'ambdós discursos —el blaverisme és bàsicament emotiu i antiintel·lectual, un parafeixisme, mentre al nacionalisme predomina l'argumentació racional. I enmig la societat que es disputen ambdós bàndols: els uns apel·lant a la identificació primària, tribal; els altres, a la raó històrica i utòpica.

Els recursos, quant a propaganda, del blaverisme són molt superiors als del nacionalisme, però el que la fa efectiva no és la simple possessió de més mitjans de comunicació i la màxima capacitat tecnològica de difusió, sinó la realitat psicosocial o, expressat des de la perspectiva de Bourdieu (1985 i 1987), la força de les coaccions estructurals que pesen sobre les interaccions i que, al seu torn, fo-

namenten les representacions subjectives. Els avantatges del poder a l'hora d'establir sistemes de classificació i de divisió, és a dir, les paraules, els noms que construeixen la realitat social tant com l'expressen, es veuen contraposats al capital cultural que ha acumulat el nacionalisme i que ara pugna per canviar les categories d'adscripció.

Des del punt de vista comunicatiu, convé recordar l'herència del franquisme en els mitjans de comunicació, convé tenir present que el valencianisme i l'esquerra, en aquella batalla no van tenir recursos equivalents a aquells que se li oposaven, la qual cosa és ben notòria pel que fa als mitjans de comunicació, els quals tingueren un paper ben actiu en la mobilització contra el nacionalisme progressista emergent que havia impregnat totes les forces de l'esquerra. En aquest sentit, el diari *Las Provincias* va manipular i mobilitzar els sectors més proclius a l'anticatalanisme sota la bandera del blaverisme, i els va usar com a força de xoc contra l'esquerra i el valencianisme per tal d'impedir-ne l'èxit⁸. La influència dretana i manipuladora d'aquest diari es prolonga fins als nostres dies i ha generat tota una escola de periodisme servil que impregna bona part dels productes mediàtics valencians i especialment les males pràctiques informatives de RTVV.

Els nous mitjans que apareixen en aquest període, limitats a la premsa escrita —la revista *València Semanal* (1977-1980) i els diaris *Diario de Valencia* (1980-1982) i *Noticias al Día* (1982-1984)—, tot i el caràcter democràtic i renovador quant a l'impuls d'informació a la societat valenciana, resultaran molt insuficients per fer front a l'hegemonia mediàtica de la dreta on perviuen les plantilles, la ideologia i les pràctiques heretades del franquisme.

El paper dels mitjans en aquell conflicte, així com també la solució del pacte final a l'Estatut d'Autonomia cedint en totes les qüestions que impugnava la dreta, són trets claus en la interpretació del procés de construcció del sistema comunicatiu valencià i també de les dificultats que apareixeran en el procés d'establiment del sistema, en la me-

⁸ Una anàlisi qualitativa extensa del paper de *Las Provincias* en la batalla de València es pot trobar a R. Xambó, 1996.

sura que es trobarà clarament determinat per les polítiques comunicatives que es desplegaran durant les dècades dels vuitanta i noranta del segle xx. Les dificultats en el llarg procés de posada en marxa de la ràdio i televisió autonòmiques (RTVV) en serien un exemple, com també la pervivència d'una marcada estructura provincial en la premsa escrita, el manteniment de la penetració dels mitjans de Madrid, l'escassa o nul·la presència del valencià als mitjans de comunicació, excepció feta –i parcialment– dels mitjans propis de la Generalitat, així com també els incompliments de la legalitat en l'ús del valencià en les emissores FM i, més recentment, en les televisions digitals. D'altra banda, el temor o la negativa dels governants valencians a establir acords públics de col·laboració quant a política lingüística, cultural i comunicativa amb les comunitats autònomes de la resta del domini lingüístic seran una conseqüència de la permanència d'un conflicte que, amb alts i baixos, es prolonga fins als nostres dies.

EL PROCÉS DE CONSTRUCCIÓ DEL SISTEMA COMUNITATU VALENCIÀ

LA PREMSA

Pel que es refereix al sistema de la premsa, es manté l'estructura provincial. A València, competeixen *Levante-EMV* i *Las Provincias*, amb un clar predomini en lectorat i difusió del primer. *Levante*, antic diari del Movimiento, fou comprat pel grup Prensa Ibérica quan el govern de Felipe González va liquidar la cadena de premsa de l'Estat. Durant els anys setanta i fins al 1987, *Las Provincias*⁹ va saber capitalitzar al seu favor l'anticatalanisme populista. La dura crítica al poder socialista i les inèrcies de la tradició de compra i lectura d'aquest diari en determinats sectors de classe alta i mitjana tradicionals li permeteren un creixement continuat. Tanmateix, l'estratègia d'edicions comarcals del *Levante-EMV*, els regals associats a la compra del diari en què aquest va tenir més encert, i la confrontació

en la línia editorial i informativa, més d'acord amb criteris professionals, finalment decantaran el lectorat a favor del *Levante-EMV*.

El grup Prensa Ibérica (PI) es va constituir com a resultat de l'adquisició d'uns quants diaris de la cadena MCSE per part de Prensa Canaria en produir-se la privatització dels diaris de l'Estat. Al País Valencià, va adquirir *Levante* i *Información*. L'evolució dels dos diaris del grup ha estat de creixement progressiu amb una estratègia editorial atenta a les fluctuacions de l'opinió pública. Així, *Información* ha tingut èpoques *surestistes* i *alacantinistes* quan aquestes idees han tingut més auge a la ciutat d'Alacant, i *Levante-EMV* ha fluctuat entre la crítica al catalanisme cultural i l'atac al blaverisme més irracional, amb moments en què ha donat suport a la ideologia de l'hibridisme-criollisme valencià (tercera via).

La premsa que s'edita a Alacant i Castelló produïa, amb matisos, l'estructura de la premsa de València, és a dir, dos diaris, l'un procedent de l'antiga cadena MCSE i un altre privat. Ara bé, així com a València la rivalitat entre ambdós diaris ve d'antic i els dos són diaris prominents de la ciutat, en el cas d'Alacant, el segon diari, *La Verdad*, és una edició específica d'un diari de Múrcia, actualment propietat del mateix grup que el *Correo*, i en el cas de Castelló, *Castellón Diario*, apareix a mitjan de la dècada dels vuitanta i tanca el 1997. *Información* és líder a Alacant i província i en el seu creixement ha seguit la mateixa estratègia que el *Levante-EMV* amb edicions comarcals, col·leccions de fascicles, etc. *La Verdad*, d'altra banda, ha experimentat un retrocés notable.

Finalment, cal deixar constància que els diaris líders a Castelló i a Alacant es mantingueren a distància de l'anticatalanisme de la ciutat de València encapçalat per *Las Provincias*. Pel seu compte, *La Verdad* fou durant anys el principal mitjà impulsor de la tesi del sud-est que defensava una nova organització administrativa i territorial en què s'inclouen Múrcia i Albacete, Almeria i Alacant.

⁹ Actualment pertany al grup Vocento, la capçalera més important del qual és el diari *Correo*, tanmateix, amb alts i baixos, la seua orientació ideològica i les males pràctiques no semblen haver experimentat canvis substancials, tot i que, en un primer moment, hom esperava que prendria una orientació semblant a la dels grans diaris conservadors com *La Vanguardia*.

La premsa de Madrid participava en la difusió total de premsa al País Valencià en una quarta part aproximadament, la qual no va experimentar variacions significatives durant els anys vuitanta i es va incrementar durant la primera meitat dels anys noranta amb el creixement de la difusió total. Actualment, representa més d'un terç de la difusió total de premsa de pagament. *El País*, *ABC* i *La Razón* mantenen edicions regionals, mentre que *El Mundo* ha optat per les edicions provincials. A més, el nou diari, *Público*, ha aconseguit una certa presència entre els lectors valencians.

La premsa local va continuar el procés de creixement en publicacions que es va iniciar l'any 1979 amb la formació dels primers ajuntaments democràtics. Si en aquell moment i fins al 82 aparegueren 34 noves revistes locals, l'augment fou notable fins a l'any 1990. Del 1983 al 85 apareixen prop de 50 noves revistes d'informació local, les quals sumaven un tiratge proper als dos-cents mil exemplars, i, del 85 al 90, n'apareixen una altra cinquantena amb un tiratge total superior als cinc-cents mil exemplars¹⁰.

El sotrac més rellevant en l'àmbit de la premsa es produeix amb l'entrada i desenvolupament de la premsa gratuïta durant la primera dècada del segle XXI. En l'actualitat, el seu tiratge total és més del doble del de la premsa de pagament. Quasi la totalitat d'aquests diaris s'editen en castellà i es distribueixen a les principals ciutats del País. El creixement d'Internet també ha influït en la crisi de la premsa de pagament.

La situació del català a la premsa diària editada al País Valencià gairebé no s'ha modificat en les darreres dècades. La seua presència és anecdòtica, ocasional i merament testimonial. El diari *El País* va iniciar la publicació setmanal d'un suplement cultural de quatre pàgines íntegrament en català. Al seu torn, el *Levante-EMV* va començar a publicar una pàgina diària en valencià i ha incrementat substancialment les col·laboracions en valencià en el suplement cultural de cada divendres tot atorgant més atenció a la literatura catalana.

Quant a premsa no diària, setmanaris i mensuals, la majoria s'editen en castellà i tenen la seu a Madrid o Barcelona. Durant els anys noranta, amb la irrupció de les televisions privades, els setmanaris *del cor* i les revistes d'informació televisiva varen experimentar un fort retrocés, mentre guanyaven lectors les revistes especialitzades. Pel que fa a premsa no diària en català, la publicació més rellevant és la revista *El Temps*, setmanari d'informació general que va començar el 1984 i que arriba fins avui. *El Temps* fou pioner en oferir la revista en edició electrònica accessible per mitjà d'Internet. La resta de revistes en català (*Saó*, *L'Islla*, *Caràcters*, *El Contemporani*, *All-i-oli*...) tenen una difusió reduïda i un caràcter especialitzat.

Les ajudes a la premsa en català foren ben minses durant els anys de governs socialistes. Des que el PP va arribar al poder de la Generalitat, no se n'ha concedit cap ajuda.

LA RÀDIO

Els canvis que estructuraren el sistema radiofònic s'iniciaren al final de la dècada dels vuitanta del segle XX. Les novetats foren les següents:

En la ràdio pública es produeix la fusió de RNE i RCE (1989), de resultes de la qual apareixeran Ràdio 4 i Ràdio 5. L'estiu del 91, la direcció de RNE decideix tancar les emissores de Ràdio 4 a tot l'Estat. D'altra banda, a la primavera del 1994, Ràdio 5 va transformar la seua programació i es va centrar en la informació (*Todonoticias*). A setembre del 1989 comença a emetre Canal 9-Ràdio (després Ràdio 9) la ràdio pública autonòmica.

També durant el 1989, es produïen les concessions de la Generalitat Valenciana de 28 llicències noves d'emissió en FM. La majoria de les noves emissores anaren a parar a mans dels grans grups mediàtics espanyols.

Quant a les grans cadenes comercials cal destacar el procés d'expansió i concentració de la cadena SER (grup Prisa) que l'any 1989 comprava Radio Minuto i iniciava el desplegament de la filial Cadena Dial, i l'any 1994 incorporava al conglomerat

¹⁰ Quant a les dades actuals, vegeu l'article de F. Martínez Sanchis en aquest mateix número.

Unión Radio les emissores del grup Godó (Antena 3 i Radio 80). Pel seu compte, l'ONCE adquiria el 1990 la cadena Rueda Rato que al País Valencià tenia tres emissores i, amb l'adquisició de Radio Color i les noves concessions en FM va organitzar la xarxa valenciana de la cadena estatal Onda Cero. Les noves concessions en FM a la cadena COPE (Cadena 100) i, pel mateix motiu, l'entrada de la Cadena Ibérica (Top-40) acabarien de configurar el conjunt de les emissions radiofòniques de les cadenes d'abast estatal al País Valencià. La SER controlava més de la meitat de les emissores en cadena del País Valencià.

Durant la segona meitat dels anys vuitanta foren clausurades la majoria de les ràdios lliures. La persecució governativa i els precintaments de les emissores esdevingueren un fet gairebé quotidià. Les ràdios lliures desafiaren repetides vegades les autoritats trencant els precintes i reprenent les emissions. Potser la desaparició d'aquestes experiències induesca a pensar que fou un esforç en el buit, tanmateix, la seua experiència va impulsar el debat sobre la llibertat d'expressió i va posar en evidència la necessitat d'articular els projectes polítics i els projectes comunicatius (Moragas: 1988). El llegat d'aquestes emissores fou ben visible al cap dels anys en un conjunt de programes, ara des de les ràdios legals, que incorporaren elements del seu estil radiofònic.

A partir del 1992, començaran a adjudicar-se les llicències per a les emissores municipals, una part important de les quals ja funcionava en situació il·legal. Aquestes emissores, més les noves FM comercials no vinculades a les cadenes estatals i unes poques emissores independents (lliures i pirates) completaven el panorama radiofònic valencià dels anys noranta.

El setembre del 97, Ràdio 9 anunciava una segona freqüència per a música i notícies, Sí Ràdio. D'altra banda, l'octubre de 1997, la Generalitat Valenciana anunciava la reordenació del mapa radiofònic i adjudicava, posteriorment, 15 noves emissores FM al País Valencià. La concessió de les noves emissores va generar tota mena de suspicàcies

quant als grups de comunicació que en resultarien beneficiats. De fet, tot feia preveure que se seguiren criteris semblants als que en el seu moment va usar el govern autònom anterior, és a dir, consolidar, encara més, les grans cadenes —tot i que ara els grans beneficiats, en comptes de la SER, potser serien els grups mediàtics i empresarials pròxims al Partit Popular per les mateixes i rebutjables raons d'afinitat ideològica— i no contemplar la potenciació d'una xarxa radiofònica específicament valenciana. *Las Provincias*, *El Mundo* i *ABC* van rebre noves emissores, i en el cas de *Las Provincias*, la d'abast autonòmic. Tres concessions foren adjudicades a Medipress, empresa constituïda pocs mesos abans i vinculada a dirigents del PP i dues més a un ex alt càrrec de Ràdio 9 que havia dimitit feia un temps per l'escàndol de les llistes negres de periodistes que es va produir en aquella emissora.

L'audiència general de ràdio al País Valencià s'ha contret en la darrera dècada amb l'expansió dels formats musicals digitals i Internet. D'una audiència mitjana del 51,5 per cent per a l'any 2000 ha passat al 44,6 de l'any 2008. El fort predomini de la programació en cadena, centralitzada des de Madrid i realitzada en espanyol, la concentració de l'audiència en les grans cadenes estatals, la incapacitat de la ràdio pública autonòmica per guanyar-se un espai suficient, el tancament de Ràdio 4 per part de RNE —emissora que emetia íntegrament en català amb programació de ràdio fórmula—, i el desenvolupament precari i tardà de les ràdios municipals serien les principals causes que explicarien el baix nivell de presència del català a la ràdio, sota les quals, òbviament, rau el conflicte polític i lingüístic valencià amb el feix d'actituds contradictòries i d'indecisions polítiques. Cal deixar constància que, pràcticament, no hi ha programes informatius en valencià en les emissores de les grans cadenes, és a dir, fins i tot els informatius locals o territorials són habitualment realitzats en espanyol. Finalment, les emissores on predomina l'ús del valencià en la programació són les ràdios lliures supervivents i les ràdios municipals. En general, l'ús del valencià s'ajusta a la realitat sociolingüística de l'àmbit de recepció.

LA TELEVISIÓ

El sistema televisiu ha experimentat una considerable transformació en les tres darreres dècades. S'ha passat d'una estructura estatal amb dues emissores públiques a la diversificació, primer en el sector públic, per l'aparició de les televisions autonòmiques, seguit de les televisions locals, les televisions privades, les emissions via satèl·lit i la recent reconfiguració que ha suposat la TDT. En aquest procés, hem assistit a la substitució de la *lògica de l'oferta* en què havia basat la seua actuació la televisió pública a la *lògica de la demanda* que s'organitza sobre la funció del consum (Richeri, 1994).

La creixent competència entre les televisions va portar una obertura quantitativa i qualitativa a la publicitat amb importants increments de les insercions publicitàries i el recurs a altres fórmules, com el patrocini de programes, en una dura lluita pel mercat que esdevé la font principal de finançament. Les manifestacions d'aquesta pugna se centraran en les rebaixes de les tarifes, primes i regals per aconseguir campanyes, i arribaran al *merchandising*¹¹ i, fins i tot, a pràctiques de dubtosa legalitat o clarament il·legals com l'espionatge. Quant a la programació, la fixació d'una estructura de flux continu vindrà acompanyada d'una concepció dels blocs de programació cada vegada més llargs i fragmentats, de la proliferació dels programes contenidors, de la reemissió dels mateixos programes en hores diferents, i a l'alteració de la programació anunciada sempre que convindrà a l'estratègia competitiva (contraprogramació). Els resultats en els continguts van ser d'una pèrdua ràpida de qualitat amb el predomini omnipresent dels programes d'entreteniment de baix cost i de les sèries i telefilms nord-americans, la disminució dels programes culturals i informatius o la seua expulsió a hores d'audiència baixa, en un model de televisió que reproduirà la *tivu spazzatura* (tefefem) de la Itàlia dels anys vuitanta. És així com la promesa televisió de l'opulència esdevindrà en la realitat la

televisió de l'espectacle redundant. Quant als públics, la característica principal serà la fragmentació de les audiències que a partir d'ara es repartiran entre els diversos canals, amb una inicial febre del zàping. En menor mesura, atesa la redundància de les programacions, també es produirà la segmentació dels públics —diferents públics triaran programes distints. Aquest disbarat televisiu, lluny de marcar unes diferències nítides entre televisió pública i privada, va comportar un efecte d'arrosegament sobre el sistema televisiu públic (TVE i TVV) que va adoptar les mateixes estratègies competitives i de baixa qualitat.

L'oferta en català va començar, per a les comarques del nord del País Valencià, alhora que s'iniciaven les emissions regulars de TV3 (Televisió de Catalunya) l'any 1984. Progressivament, s'anirà estenent cap al sud a mesura que Acció Cultural del País Valencià instal·larà els repetidors que ho faran possible, mentre el delegat del Govern central s'entestava a impedir-ne la recepció mitjançant actuacions legals i administratives. Al País Valencià, l'arribada de TV3 va comportar un moviment pràcticament espontani de renovació d'antenes particulars i col·lectives per tal de poder rebre-la, de manera que la infraestructura domèstica en aquest aspecte, abans de l'aparició de Canal 9, havia millorat considerablement.

La novetat de TV3 és de gran importància comunicativa i cultural al País Valencià. Des del punt de vista cultural, contribueix a neutralitzar els discursos secessionistes quant a la unitat de la llengua, els quals queden negats cada vegada que algú sintonitza TV3, i alhora reforça la percepció social de la unitat del català, incrementa el prestigi del català al País Valencià en la mesura que demostra cada dia que és una llengua apta per a tota mena de continguts, des dels més populars fins als més elitistes, i prepara el camí per a la futura Televisió Valenciana. El conflicte que apareix l'any 1989, quan Canal 9 va ocupar la freqüència d'emissió de TV3 i que va provocar el tancament temporal dels

¹¹ «El paradigma de la nova filosofia és el *barter* —canvi, permuta, barata,...—, en virtut del qual l'anunciant construeix el programa, el guió i els escenaris, farcits amb els suggeriments consumistes escaients, i canvia programa acabat per antena. En definitiva, l'anunciant crea la ficció a la seua mesura» (Díaz Nosty, 1991, pàgs. 64-65).

repetidors d'Acció Cultural per ordre governativa, fa que en els anys següents l'audiència de TV3 minve significativament.

El Centre Territorial de TVE, tot i el procés de descentralització, no té una posició definida quant al paper que li correspon dins l'espai comunicatiu valencià, la qual cosa es tradueix, a més del comportament erràtic quant a l'ús del català, en una subordinació total als plantejaments de la direcció central. No es pot entendre d'altra manera que el mateix director de TVE-CV considerés prioritari, per davant de la programació territorial, servir notícies als Telediaris centrals (Agudo, 1991, pàg. 81), les quals, com ell mateix declarava, són seleccionades per a l'emissió amb criteris que s'allunyen de la realitat valenciana i responen als tòpics centrals que sobre la nostra societat predominen a Madrid.

Indubtablement, l'eix del sistema televisiu valencià, atesa la precarietat de les emissions específiques de TVE, el constitueix Canal 9-Televisió Valenciana, el qual va començar a emetre regularment el 9 d'octubre de 1989. Tot i que al seu moment s'adduïren raons de caràcter tècnic, per part de la Direcció General de Telecomunicacions del Govern central, per a assignar a Canal 9 la freqüència d'emissió que s'estava usant per a difondre el senyal de TV3 al País Valencià, ningú no va dubtar que es tractava d'una operació de caràcter polític per tal d'impedir la recepció de TV3. El PSOE, al seu torn, aconseguia imposar la seua perspectiva quant a l'espai legal de les televisions autonòmiques.

Canal 9, com la resta de televisions autonòmiques, es va organitzar seguint el model de TVE, tant pel que fa a la gestió com al finançament, el qual es nodria¹² de la subvenció del govern autonòmic, la publicitat i la venda de programes. El perfil de la programació va decebre les expectatives. De bon començament, Canal 9 havia optat per un model agressivament comercial en els continguts, emetia la totalitat dels programes de ficció en castellà, llevat d'alguna pel·lícula molt de tant en tant, i la producció pròpia no assolia la qualitat esperada. Els programes d'entreteniment eren considerats degra-

dants i pels *talk shows* desfilava el més ranci de la societat valenciana i el castissisme espanyol.

Les queixes per l'incompliment de la llei de creació, l'ús majoritari del castellà, els conflictes amb els actors de doblatge i les empreses valencianes d'audiovisuals constituïren els principals elements de crítica al model de televisió implantat. Cal insistir que la programació en català és pràcticament nul·la al *prime time*. Amb la consolidació de la programació de les privades —Antena 3 i Tele 5 en els anys noranta, Cuatro i La Sexta en els darrers anys— Canal 9 se situava en el quart lloc del rànquing de televisions per audiència, posició que, llevat d'algun període breu, ja no abandonarà.

Amb l'arribada al poder del Partit Popular, tota la retòrica sobre el respecte a la independència dels mitjans quedarà en paper mullat a la llum de les actuacions i propostes del govern central i autònom. Els anys de la RTVV sota el control del PP han estat marcats per un conjunt d'actuacions que tant en la gestió econòmica com en la programació, la política de personal i la línia informativa han provocat contínues interpel·lacions parlamentàries i un tractament periodístic sostingut pel seguit d'escàndols que l'han convertit en objecte d'atenció permanent de l'opinió pública valenciana. En poc més de tres anys, Canal 9 va tenir quatre directors, la seua gestió econòmica era plena d'ombres i facilitava l'ordit d'interessos que ha generat beneficis importants a empreses que participaven de la xarxa de suport al PP.

Amb la reordenació del sistema televisiu per la implantació de la televisió digital terrestre, van sortir a concurs 14 demarcacions de TDT —4 quedaven pendents per raons legals i tècniques. Els 42 canals privats de TDT local disponibles van anar a parar, majoritàriament, a mans de grups de dreta i extrema dreta afins als PP, de caire estatal i sense presència anterior en la televisió local. Les dues llicències autonòmiques foren adjudicades a Las Provincias i a Popular TV. Mediamed, empresa creada a propòsit per al concurs de llicències, va obtenir llicència en 13 de les 14 demarcacions. El principal accionista

¹² Aquest any 2010 RTVE ha deixat d'emetre publicitat. La resposta de l'audiència ha estat molt favorable, tanmateix es mantenen importants dubtes i debats quant als procediments de finançament de l'ens públic.

de Mediamed és un dels implicats en la trama de corrupció Gurtel. Després d'any i mig de les concessions, els grups estatals que s'han introduït al País Valencià: Intereconomía, el grup El Mundo, Libertad Digital, Uniprex (Antena 3, grup Planeta), Vocento, grup COPE, no emeten programació pròpia, es limiten a connectar amb les emissions estatals de la cadena, incompleixen les obligacions de la concessió —25 per cent de la programació en valencià, 20 per cent d'obres audiovisuals autòctones, sis hores diàries i 48 setmanals de programes originals, i un 10 per cent d'obres europees. Cap grup estatal no ho està complint i haurien de tornar la llicència o ser tancats per la Generalitat.

Quant a la televisió local, l'any 2000 es va arribar al centenar de televisions locals. 102 emissores molt desiguals l'estructura de les quals anava des de les ben organitzades empresarialment, amb plantilles de 15 i 20 professionals contractats, a les petites finestres de les poblacions més menudes. El canvi més destacat fou l'espectacular creixement de les televisions privades enfront de les públiques. Si al principi dels noranta hi havia un clar predomini de les televisions públiques a l'espai local, ara la situació era ben diferent: 22 televisions públiques enfront de 77 televisions privades i 3 mixtes. Les principals conseqüències foren un marcat retrocés del valencià com a llengua de la televisió local —només les públiques en mantenen l'ús normal— i una proliferació d'espais de qualitat ínfima (tiradores de cartes, horòscops i xerrameques variades).

La implantació de la TDT ha suposat la liquidació de les televisions locals anteriors, moltes de les quals feien una televisió de proximitat digna i en valencià. El retrocés lingüístic és enorme. La reducció de la diversitat ideològica és cada vegada més perillosa. La dreta ha sigut tan ambiciosa en la seua dominació que ara tenen el problema de competir entre ells per un mateix segment de mercat. «La crisi econòmica i la coincidència de diversos operadors amb perfil ideològic i programacions molt semblants en una mateixa demarcació ha perjudicat la implantació dels grups espanyols en la televisió local als Països Catalans» (Informe Media.cat, 2010). Exclosos de la possibilitat d'emetre, de continuar emetent, han quedat, per exemple,

sis canals històrics a les comarques de Castelló, i els 75.000 espectadors diaris que durant tres anys va reunir Info TV; una televisió privada amb vocació de servei públic, de qualitat i íntegrament en valencià que, òbviament, destorbava els interessos manipuladors de la dreta. Quant a la llengua de la programació dels canals de TDT en emissió, al País Valencià el retrocés continua. És manté l'aïllament entre els territoris pel que fa a compartir continguts.

I FINAL

Fins ací hem tractat de fixar els principals elements quant a l'estructura que configura el sistema valencià de mitjans. Hem tractat de descriure i atribuir significat al procés de construcció d'aquest sistema. Hem destacat com la dominació que exerceix el sistema polític va generar i ha reproduït tot un seguit de males pràctiques informatives, una forta dependència dels grans grups espanyols, notables insuficiències culturals i un retrocés important en la presència del català als mitjans; tot plegat, són obstacles al desplegament d'un sistema comunicatiu democràtic, veraç i al servei de la ciutadania.

BIBLIOGRAFIA

- AGUDO CARRILLO, J. L. (1991): "Producción y programación en los cc.tt.", a DD. AA.: *Jornadas sobre el papel de la TV estatal en las Comunidades Autónomas*, Generalitat Valenciana, C. A. RTVE.
- BELLO, V. (1988): *La pesta blava*, València, Tres i Quatre.
- BLASCO, R. (1985): "Reflexions al voltant de la premsa comarcal", *Batllia 2*.
- BORDERIA, E. (2000): *La prensa durante el franquismo: represión, censura y negocio. Valencia (1939-1975)*, València, Fundación Universitaria San Pablo C.E.U.
- BORDIEU, P. (1987): "Espacio social y poder simbólico", a *Cosas dichas*, Barcelona, Gedisa.
- BORDIEU, P. (1985): *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*, Madrid, Akal.
- BURGUERA, F. (1991): *Es més senzill encara, di-gueu-li Espanya*, València, Tres i Quatre.

- BUSTAMANTE, E. i R. ZALLO (coords.) (1988): *Las industrias culturales en España. Grupos multimedia y transnacionales*, Madrid, Akal.
- COROMINAS, M. i B. LÓPEZ (1994): "Espanya: les contradiccions del "model autonòmic"", *Anàlisi* 17.
- CUCÓ, A. (1989): *País i estat: la qüestió valenciana*, València, Tres i Quatre.
- DÍAZ NOSTY, B. (1998): *Informe anual de la Comunicació, 1997-1998. Estado y tendencias de los medios en España*, Grupo Zeta.
- DIVERSOS AUTORS (1987): *La informació a la Comunitat Valenciana*, València, Generalitat Valenciana.
- DOLÇ, M., V. SANCHIS i F. J. DEÓ (1985): *Les ràdios lliures. Una pràctica alternativa*, Barcelona, Edicions Terra Verda.
- FUSTER, J. (1994): *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62. Catorzena edició.
- GIFREU, J. (dir.) i M. COROMINAS (coord.) (1991): *Construir l'espai català de comunicació*, Barcelona, Generalitat de Catalunya-CIC.
- GIFREU, J. (1983): *Sistema i polítiques de la comunicació a Catalunya (1970-1980)*, Barcelona, L'avenç.
- GÓMEZ MOMPART, J. L. (coord.) (2007): "La recerca en comunicació al País Valencià", *Treballs de Comunicació* 22.
- GONZÁLEZ SEARA, L. (1972): "Los medios de comunicación de masas y la formación de la opinión pública", a Manuel Fraga *et al.*: *La España de los años 70*, vol. I, Madrid, Moneda y Crédito.
- GRUP DE PERIODISTES RAMON BARNILS (2010): "La TDT local als Països Catalans: una oportunitat perduda per millorar la vertebració de l'espai català de comunicació", en línia: <<http://www.media.cat/2010/03/26/informe-%e2%80%9cclatdt-local-als-paisos-catalans-una-oportunitat-perduda-per-millorar-la-vertebracio-de-lespai-catala-de-comunicacio%e2%80%9d/>>.
- HERNÁNDEZ I MARTÍ, G. M. (1993): *Fiesta y franquismo. Las fallas de Valencia entre 1939 y 1975*, Tesi Doctoral, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València.
- JONES, D. E. (1993): *El sistema comunicativo de masas en España: contexto y análisis sectorial (1975-1992)*, Tesi Doctoral, UAB.
- LAGUNA, A. (coord.) (2000): *La comunicación en los 90. El mercado valenciano*, València, Universidad Cardenal Herrera-CEU.
- LAGUNA, A. i F. A. MARTÍNEZ GALLEGU (coords.) (1992): *Historia de Levante, El Mercantil Valenciano*, València, Prensa Valenciana.
- LÓPEZ, B. (1998): *La descentralització dels sistemes televisius als cinc grans estats de l'Europa occidental: Alemanya, França, Espanya, Itàlia i Regne Unit (1945-1996)*, Tesi Doctoral, UAB.
- LLUCH, E. (1976): *La via valenciana*, València, Tres i Quatre.
- MARTÍ, M. (1990): "La societat valenciana de la Restauració (1875-1914): estabilització del domini burgès i contestació renovada", a DD. AA.: *Història del País Valencià. Època contemporània*, Barcelona, Edicions 62.
- MOLLÀ, T. (ed.) (1998): *La política lingüística a la societat de la informació*, Alzira, Bromera.
- MONTABES PEREIRA, J. (1989): *La prensa del Estado durante la transición política española*, Madrid, CIS.
- MORAGAS, M. DE (1998): "Canvis en la comunicació. Nous escenaris de la normalització lingüística", Ponència presentada a les VI Jornades de Sociolingüística. Alcoi, 9 i 10 de maig de 1997 i publicada dins T. Mollà (ed.) (1998).
- MORAGAS, M. DE (1988): *Espais de comunicació: experiències i perspectives a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62.
- MORAGAS, M. DE i C. GARITAONANDÍA (eds.) (1995): *Decentralization in the Global Era*, Londres, John Libbey.
- NINYOLES, R. (1992): *El País Valencià a l'eix mediterrani*, Tavernes Blanques, L'eixam.
- NINYOLES, R. (1975): *Idioma i prejudici*, Palma de Mallorca, Editorial Moll. 2a ed. rev.

- NINYOLES, R. (1969): *Conflicte lingüístic valencià*, València, Tres i Quatre.
- PÉREZ BENLLOCH, J. J. (1987): “El fracàs de la premsa alternativa”, a DD. AA.: *La informació a la Comunitat Valenciana*, València, Generalitat Valenciana.
- PÉREZ MORAGÓN, F. (1980): “La premsa clandestina al País Valencià”, *L'espill* 5.
- PICÓ, J. (1982): *El franquisme*, València, Institutió Alfons el Magnànim.
- PRADO, E. (1983): *Las radios libres. Teoría y práctica de un movimiento alternativo*, Barcelona, Mitre.
- RICHERI, G. (ed.) (1983): *La televisión entre servicio público y negocio*, Barcelona, G. Gili.
- SOLBES, R. (1972): *Primera Pàgina. Historia de una frustración*, Tesina de fi d'estudis, Escola Oficial de Periodisme de València, Mecanografiat.
- TERRÓN MONTERO, J. (1981): *La prensa de España durante el régimen de Franco*, Madrid, CIS.
- VALLÉS, A. (coord.) (2000): *Historia de la radio valenciana (1925-2000)*, València, Fundación Universitaria San Pablo, CEU.
- XAMBÓ, R. (2001): *Comunicació, política i societat. El cas valencià*, València, Tres i Quatre.
- XAMBÓ, R. (1997): “Ideologies lingüístiques i mitjans de comunicació al País Valencià”, a T. Mollà (ed.): *Política i planificació lingüístiques*, Alzira, Bromera.
- XAMBÓ, R. (1996): *El sistema comunicatiu valencià*, Tesi doctoral, Departament de Sociologia i Antropologia Social, Universitat de València.
- XAMBÓ, R. (1995): *Dies de Premsa. La comunicació al País Valencià des de la transició política*, Tavernes Blanques, L'eixam.